

4. Копилов С.А. Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку: Автореф. дис... докт. істор. наук. – К., 2006. – 36 с.
5. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. І. Видання п'яте. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. Що таке друзі народу і як вони воюють проти соціал-демократів. – С.117-180.
6. Марков Д.Ф. Сравнительно-исторические и комплексные исследования в общественных науках. — М.: Наука, 1983. — 238 с.
7. Павленко О.И. Панславизм / О. И. Павленко // Славяноведение. — 1998. — №6. — С.43-60.
8. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке // Избранные произведения. Кн.3. — М.: Мысль, 1967. С.233 – 249.
9. Покровский М.Н. Борьба классов и русская историческая литература // Избранные произведения. Кн.4. — М.: Мысль, 1967. — С. С.277-368.
10. Покровский М.Н. Ленин и история // Избранные произведения. Кн.4. — М.: Мысль, 1967. — С. 46-55.
11. Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 — начало 1930-х годов). — М., 2004.
12. Сталин И. Национальный вопрос и ленинизм. — М., 1949.
13. Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос. — М., 1949.
14. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). — К.: Криниця, 1999. — 324 с.

Винарчук Т. В. Славистика между российским панславизмом и большевистским интернационализмом

В статье рассматривается борьба историков-марксистов с дореволюционным наследием историков-славистов. Одной из основных задач этой борьбы было насаждение новых методологических и теоретических подходов к изучению исторических процессов, которое служило дополнением к большевистской политической доктрине и ленинско-сталинской национальной схеме.

Ключевые слова: славистика, панславизм, славяноведение, историография

Винарчук Т. В. Slavonic studies between Russian Pan-Slavism and Bolshevistic Internationalism

The article dwells upon the struggle of Marxist historians with pre-Revolutionary heritage of Slavonic historians. One of the main aims of this struggle was the propagation of new methodological and theoretical approaches towards the research of historical processes serving as an addition to the Bolshevistic political doctrine and Lenin-Stalin national scheme.

Key words: Slavonic studies, Pan-Slavism, historiography

УДК 94.001.36

Ю. О. Каганов

**КОМПАРАТИВНИЙ ПІДХІД В ІСТОРІЇ:
ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ**

У статті розглядається генеза компаративного підходу у світовій та українській історичній науці. Простежується еволюція від спорадичного використання порівняння на несвідомому рівні до становлення порівняльно-історичного методу та оформлення історичної компаративістики як цілісного напрямку і стратегії наукового аналізу.

Ключові слова: порівняння, історична компаративістика, методологія, історіографія

Відсутність прикладних компаративних робіт багато в чому можна пояснити невизначеністю сутності історичної компаративістики, її теоретичних засад та пізнавальних можливостей. Якщо для філософії [1-4], правознавства [5-7], літературознавства й лінгвістики [8-11], педагогіки [12], економічної теорії [13] такий аналіз компаративістики вже знайшов своє, часом ґрунтовне, відображення у дослідженнях, то подібний аналіз в історичній науці ще, фактично, не став предметом уваги науковців.

Дотепер залишаються справедливими слова О. Шпенглера, звернені до всіх істориків на початку ХХ ст.: «Техніка порівняння нам усе ще не доступна. Якраз тепер порівняння використовуються у масовому порядку, однак неплановірно і без всякого зв'язку; і якщо вони виявляються вдалими у тому глибокому розумінні, про яке ще маємо говорити, то завдячувати за це доводиться щасливому випадку, рідше інстинкту і ніколи – принципу. Ніхто ще не подумав про вироблення методу» [14, с.130].

Незважаючи на те, що більшість дослідників не обходиться без порівняння, комплексний аналіз самої методології історичної компаративістики так і не зроблений. Якщо для філософії, правознавства, лінгвістики, економічної теорії, деяких інших наук аналіз теоретичних засад компаративістики вже знайшов своє, часом ґрунтовне, відображення у дослідженнях, то подібний аналіз в історичній науці ще, фактично, не став предметом уваги науковців.

Місце історичної компаративістики та її розуміння у сучасній науці неможливо правильно охарактеризувати без історичного підходу до самої проблеми.

Використання порівнянь збігається “за віком” з наукою взагалі. Порівняльний підхід давно відомий історичній науці. Та й у цілому, ймовірно, історія як наука неможлива без порівняння, тому інтерес до нього виявляли ще античні історики.

Зокрема, “батько історії” Геродот ігнорував вузький і “європоцентристський” підхід, і у своїй “Історії” вийшов далеко за межі елліністичного світу, включивши опис Єгипту, Індії, Вавилону, Аравії і Персії [15].

Аристотель, порівнюючи різні форми держави, використовував дихотомну методологію поділу на роди і види, показував різницю між необхідними і випадковими критеріями класифікації, заклав підвалини морфологічного виду порівняння. Крім того, в Аристотеля застосування компаративного підходу виявляється у його класифікації наук, тобто у порівняльному розгляді систематичного місця наук [16, с.11].

Плутарх здійснив порівняльні життєписи видатних людей античного світу через парні біографії, співставляючи, наприклад, життя Соломона і Поплікола, Демосфена і Цицерона [17, с.42-44]. Традиція порівняльного аналізу виявляється також у Полібія та Цицерона. Римські історики використовували порівняння при огляді історії італійських міст, релігійних культів (Л. Цинцій, Г. Ацилій).

Середньовічні теологи не відводили історії окремого місця серед наук, розглядали її як галузь теологічної літератури, що залежить від теології і риторики. Виходячи з такого загального стану в період середньовіччя, інтерес до порівняльного підходу значно послабився.

Разом з тим, на початку XII ст. автор і упорядник “Повісті минулих літ”, український літописець Нестор, описав історію східних слов'ян, насамперед, рідних йому полян, що проживали в Київській землі, на фоні інших племен і народів: слов'янських, агарянських, бохмийських (мусульманських) і європейських (варязьких), проводячи порівняння між ними [18, с.18].

Порівняльний характер мала мемуаристика мандрівників середньовіччя та нового часу, що містила враження від побаченого в інших краях та порівняння з рідною країною.

Наприклад, у мемуарних творах Михалона Литвина знайшли відображення життя і побут татар, жителів Литви (литовців, білорусів і українців) та московитян, як називали в Литві, Польщі і в західноєвропейських країнах великоросів. Короткі порівняльні екскурси знаходимо також у мемуарах Блеза де Віженеру, Леонарда Городецького, Еріха Лясоти [19, с.75-76].

На думку Я. Дашкевича, твори мемуаристів були одним з важливих факторів, що сприяли перетворенню порівняння в українській історичній науці у методологічний підхід історичного дослідження [20, с.120].

В історіографії нового часу порівняльний підхід вперше широко знайшов своє застосування у просвітників.

Історичне мислення епохи Просвітництва виходило з основної ідеї, згідно з якою людина всюди на всіх широтах і за будь-яких історичних умов являє собою рівно обдаровану розумом істоту. Тому порівняння європейських та неєвропейських культур та історичних процесів в історіографії Просвітництва мало за мету виявити тотожність людського роду у будь-яких його історичних проявах. Адже історик XVIII століття прагнув виявити елементи подібності, паралелі культури Просвітництва в інших культурах світу і заснувати на них свій різновид універсальної історії, еталоном (парадигмою) та основним масштабом якої було прагнення людства до просвітництва [21, с.146].

Думка про порівняльне вивчення історії народів висловлювалась такими ідеологами просвітництва як Монтеск'є і Дідро, і навіть тими, хто питаннями історичного пізнання спеціально не займався. У цьому відношенні характерною є праця К. А. Гельвеція “Про людину”. Безумовно, це не історичний трактат, однак, тим не менше, автор у ньому широко торкається проблем суспільного розвитку, розглядаючи деякі питання (законодавство і державні форми в Афінах, Спарті, у Китаї, країнах Західної Європи та ін.) у порівняльному аспекті.

К. А. Гельвецію належить також цікава оцінка порівняння. “Усі розумові операції, – пише він, – зводяться до спостереження подібностей і відмінностей, відповідностей і невідповідностей, котрі різноманітні предмети мають між собою і по відношенню до нас” [17, с.43]. А розум, на думку Гельвеція, є не що інше, як здатність помічати ці подібності і відмінності. Розум у людини є результатом порівняння між собою відчуттів, а здоровий розум полягає у правильності їх порівняння. Пізнання досягло б своїх меж, заявляє він, якщо б розумом були вичерпані усі можливі випадки порівняння. Отже, прогрес науки пов'язаний з тим, що в сферу порівняльної діяльності мислення потрапляють усе нові і нові факти.

У цілому історіографія Просвітництва використовувала порівняльний підхід інстинктивно, без наукового обґрунтування, він виступав здебільшого засобом парадигматичного доказу основної ідеї.

Разом з тим, саме в епоху Просвітництва німецький поет і історик Іоганн Фрідріх Шиллер дав перші рекомендації щодо застосування порівняння та обґрунтував висновок за аналогією в якості засобу заповнення лакун історичної традиції.

Він виходив з того, що в історичній традиції існують такі проблеми, які залишають неясними багаті моменти світової історії, перетворюючи її в “агрегат уламків”, що не заслуговують навіть імені науки. І далі він продовжує: “Але тут на допомогу приходить філософський розум і, з'єднуючи ці уламки за допомогою штучних єднаних ланок, перетворює цей агрегат у систему, у розумне зв'язне ціле. Право на це йому дає тотожність та незмінна єдність законів природи і людського духу. Саме ця єдність є причиною того, що події найвіддаленішої перспективи при появі зовнішніх аналогічних обставин повторюються у новітній історії. Вона дає нам можливість, спостерігаючи новітні події, що відбуваються у нас на очах, робити висновки про події, загублені в доісторичні часи, виривати їх з мороку минулого. Метод висновків за аналогією в історії, як

і в усіх інших галузях, – могутній засіб, але він повинен засновуватися на високих цілях і застосовувати його треба обережно і обмірковано” [22, с.191].

Цей вислів Шиллера заслуговує на увагу ще й тому, що порівняння базується на уявленні про історію як про “розумне зв’язне ціле”. Тому “час, позбавлений історії”, може бути пізнаний на основі “пізніших явищ”.

Порівняння за аналогією у Шиллера, таким чином, виступає у тому ж ідейному контексті, що і парадигматичне. Однак обидва типи порівняння можна використовувати і розробляти по-різному. Парадигматичне порівняння намагається встановити тотожність явищ, що приймаються за єдиний, загальний закон. Порівняння за аналогією, виходячи з тотожного, прагне зробити висновок про невідоме.

Історичній науці кінця XVIII – початку XIX ст. у цілому не були властиві скільки-небудь розгорнуті міркування з приводу власного методу, тим більше щодо порівняльних операцій в історичних творах. Порівняння об’єктів історичного інтересу було природним і не вимагало якихось додаткових обґрунтувань. У цьому розумінні цілком виправданими виглядають звернення істориків цієї епохи до відомостей античних джерел, європейських середньовічних пам’яток тощо.

Можна сказати, що таким чином в історичній науці періоду її становлення освоювався сам порівняльний метод, а також формувалася “еталонний” корпус пам’яток (сюди входили власне джерела, тексти Св. Писання, твори античних, середньовічних і новоєвропейських авторів і т.д.), що залучались для порівняння; формувалась і історіографічна традиція компаративних досліджень.

В якості такої традиції можна, наприклад, розглядати і спроби порівняння Руської правди з пам’ятками давнього європейського права, т.зв. “варварськими правдами”.

В українській історіографії другої половини XVII – початку XVIII ст. важливе місце посідає літопис Самійла Величка. Примітно, що історію України С. Величко, на відміну від більшості істориків цього періоду, подав не ізольовано, а у зв’язку з найголовнішими історичними подіями у Польщі, Росії, Швеції, Угорщині, Молдавії, Валахії, Туреччині, Криму і деяких західноєвропейських державах. Він прагнув показати історію України на тлі світової історії і поставити героїчне минуле українського народу поруч з історією сусідніх народів і держав [19, с.127].

Наступним етапом становлення порівняння стало XIX ст., коли оформлюється порівняльно-історичний метод. Він отримав різноманітне застосування в мовознавстві, соціології, юриспруденції, літературознавстві, етнографії (як основний метод еволюційної школи). Його розвиток у цей період можна вбачати у марксизмі і позитивізмі.

У роботах основоположників марксизму порівняльно-історичний метод використовувався при вивченні суспільно-економічних формацій, різних типів політичної й економічної структури всередині однієї формації, в аналізі ряду соціальних інститутів (держави, родини, армії тощо), соціальних рухів і ідеологій. Марксизм давав універсальний спосіб порівняльного дослідження в межах національних історій шляхом зіставлення різних етапів історії того чи іншого суспільства з формаційною моделлю.

У соціології XIX ст. інтерес до порівняльно-історичного методу пов’язаний з ідеями О. Конта і Г. Спенсера, що бачили в ньому основний метод соціологічного дослідження.

У російській історіографії С. М. Соловйов без особливих пояснень розрізняв “тотожні” і “нетотожні” явища. У німецькій історіографії широко обговорювали методи зіставлення рядів історичних явищ Г. Ріккерт і Е. Трельч.

Як писав наприкінці XIX ст. англійський історик Е. Фріман, “становлення порівняльного методу стало великим інтелектуальним успіхом нашого часу. Метод цей вніс світло і порядок у цілі галузі людського знання, які до того були наповнені темрявою і безладдям” [23, с.3].

Важливе значення для становлення української компаративістики мала методологія однієї з етнологічних шкіл XIX ст., а саме міграційної, що шляхом аналізу типологічно близьких етнографічних, фольклорних явищ у різних народів намагалися знову, користуючись методом аналогій, встановити первісні джерела виникнення певних явищ, напрями їхньої міграції, трансформації.

Яскравим представником цієї школи в українській науці був Михайло Драгоманов, який мав можливість три роки слухати за кордоном лекції багатьох європейських професорів, працювати у бібліотеках та архівах Берліна, Праги, Відня, Цюріха, Флоренції [20, с.120-121].

Однак часом найбільш активного застосування і наукової розробки порівняльно-історичного методу, а з ним і, власне, оформлення історичної компаративістики як наукового напрямку стало XX століття. На думку сучасного французького історика Моріса Емара, цей сплеск став наслідком виклику, який кинула соціологія історичній науці. У Франції це сталося завдяки Е. Дюркгейму. Під його пером соціологія стала суперницею історії, заявивши про свою першість і почавши вимагати справжнього визнання цієї першості і в колі інших наук про людину. “Ставши на шлях компаративізму, історія стає не відмінною від соціології”, – наголошував він [24, с.90].

У більш широкому розумінні підйом історичної компаративістики можна пояснити наступним фактом. XX століття з його світовими війнами, революціями, розвитком засобів комунікацій виявило людству фатальну взаємозалежність. Як писав О. С. Лаппо-Данилевський, “ретельно вдивляючись в історію людства, історик помічає все більшу і більшу взаємозалежність між її частинами, ...він все менше у змозі вивчати історію одного народу без її зв’язку з історією іншого народу, історію його культури без її відношення до культурних впливів інших народів” [25, с.3].

Замість європоцентристської моделі виникла багатополюсна модель всесвітньої історії. Саме осягнення цілісної історії людства як єдиного феномена стало однією з визначальних цілей гуманітарного

пізнання. І тут важко не погодитися з німецьким вченим Теодором Шидером, який зазначав, що “звернення до порівняльного дослідження є симптомом, що виявляє прагнення до подолання національних кордонів також і в галузі історії” [21, с.143].

Якщо марксизм, наприклад, давав універсальний спосіб порівняльного дослідження в межах національних історій шляхом співставлення різних етапів історії того чи іншого суспільства з формаційною моделлю, то тепер відчувалась потреба охоплення світової історії як сукупності різних культур [22, с.196].

Найбільш ретельно метод порівняльного дослідження і його місце в побудові цілісної картини історичного процесу описує О. Шпенглер. “Засіб для пізнання мертвих форм – математичний закон. Засіб для розуміння живих форм – аналогія”, – заявляє автор “Занепаду Європи” [14, с.129].

Услід за Ніцше Шпенглер стверджує: “Усвідомлення того, що число форм всесвітньо-історичних явищ обмежено, що століття, епохи, обставини, особистості повторюються за типом, завжди було присутнє. Саме ця повторюваність додасть правомірність методу аналогій. Але не всяка аналогія коректна... Навряд чи коли-небудь обговорювали поведінку Наполеона, не звертаючись при цьому до Цезаря й Олександра, – пише Шпенглер, – причому перше зіставлення... було морфологічно неприпустимим, а друге правильним...” [14, с.129]. Тут незайвим буде нагадати, що праця Шпенглера, крім публіцистичної назви “Занепад Європи”, має підзаголовок, що точно фіксує його метод, – “Нариси морфології світової історії”.

Морфологічний метод О. Шпенглера дозволяє стверджувати, що зіставлення окремих феноменів є некоректним, необхідно визначити місце кожного з них в “організмі” тієї культури, до якої він належить, а потім вже порівнювати.

Наведемо такий біологічний приклад: перш ніж порівнювати частини двох організмів, потрібно їх ідентифікувати як частини, наприклад, системи кровообігу чи дихальної системи. Можливе, це порівняння занадто вільне, але, на наш погляд, його виправдовують як мінімум дві обставини: по-перше, те, що порівняння історії з людським організмом має тривалу філософську традицію; по-друге, і це набагато важливіше, – визначити місце, яке займає досліджуваний феномен в культурі, неможливо без сприйняття цієї культури як цілого (з одного боку), і без розуміння його функції в підтримці життєздатності системи (з іншого).

На початку ХХ ст. роботи М. Вебера, англійського історика Д. Актона відбили об’єктивну необхідність тлумачення світу, що все більш інтегрується, через зіставлення, компаративний аналіз. Зокрема, класичним порівняльно-історичним дослідженням початку ХХ ст. є праця М. Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму”, в якій німецький соціолог порівнював Захід і східні цивілізації з метою зрозуміти, як і чому Європа прийшла до капіталістичної системи господарювання.

Компаративний підхід застосовувався й у роботах класика української історії М. С. Грушевського. Історію свого народу він завжди розглядав в органічному взаємозв’язку з історією інших народів і, насамперед, російського, литовського, польського та ін. Це, зокрема, стосується таких робіт, як серія праць “Про польсько-українські взаємини Галіції”, виданих у 1906–1907 і наступних роках, розвідки про так зване східне питання, балканські війни та про далеке минуле історичних зв’язків народів (про грецькі колонії в Україні, рецензії на праці Ф. І. Успенського “Історія Візантійської імперії”, М. Ростовцева “Скіфія і Боспор”, “Еллінізм та іранство на півдні Росії” та ін.).

Крім того, вчений написав низку наукових розвідок і, зокрема, узагальнюючу “Всесвітню історію в короткому огляді” в шести частинах, що вийшли друком у 1917–1918 рр. По суті, це було перше видання популярного курсу “Всесвітньої історії”, яке отримав український читач своєю рідною мовою. У передмові до видання вчений писав: “Всесвітня історія тепер, – писав він, – все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів”.

У 1917–1918 рр. вийшли “Середні віки Європи” та “Старинна історія. Греко-римський світ”. Цими виданнями М. С. Грушевський розпочав цикл книжок, призначених “для тих, які хотіли б потім поширити свої знання з історії” [19, с.277].

У російській історіографії слід виділити доробок М. О. Рожкова, який у 1918–1926 рр. написав 12-томний твір “Російська історія в порівняльно-історичному висвітленні”. Микола Рожков не сприймав історію як науку описової, відкидав традиційні уявлення про історію як оповідання про факти, був прихильником теоретичної історії. Він вважав, що для виявлення спільних закономірностей історіку потрібно у своєму дослідженні вийти за межі однієї країни. Порівняльно-історичний метод, на думку Рожкова, слугує, окрім типізації, також і індивідуалізації, “щоб вказати не тільки риси подібностей із європейським Заходом, але й риси відмінностей”.

Як протест проти історії “ножиць і клею”, проти історіографічної концепції буквалізму, представники якої вважали, що простий виклад літописів і інших свідчень дає найбільш повну відповідь на будь-яке питання з історії людства, у 1930-х роках у Франції виникла школа “Анналів”. Її засновники відстоювали застосування компаративного підходу в історії, звертаючи особливу увагу на зміни суспільної свідомості, на ті зміни людської психіки, у рамках яких осмислюються всі історичні реалії. Марк Блок, Люсьєн Февр і Фернан Бродель звернули увагу на комплексність процесу історії, визнали множинність зв’язків у суспільній системі. У зв’язку з цим відбулося ламання механічного розуміння причинності, зруйнувалося уявлення про лінійність розвитку, стало зрозуміло, що різні сторони суспільного цілого розвиваються з різною швидкістю. Нове знання було отримано не через відкриття нових літописних джерел; в істориків виникло нове уявлення про те, що означає питання “чому?”.

Разом з тим, відомий французький історик, один із засновників школи "Анналів" Л. Февр застерігав від довольного порівняння: "Давайте порівнювати. Але порівнювати так, як личить історикам. Не заради спотвореного задоволення повалитися в двадцяти одній пустій шкарлупі, а заради здорового і розумного осягнення конкретних фактів, заради все більш і більш глибокого проникнення в ті залишки колишніх часів, які є цивілізаціями. Давайте порівнювати – але не для того, щоб з нестравної мішанини китайських, індійських, російських і римських фактів витягти в кінці кінців абстрактні поняття типу Вселенської Церкви, Всесвітньої Держави або Варварських вторгнень. Давайте порівнювати, щоб з повним знанням справи замінити усі ці загальні імена іменами власними. Щоб... говорити не про Реформацію, а про реформації XVI століття, показуючи наскільки по-різному здійснювалися вони в різних сферах, національних і соціальних..." [21, с.143].

У 1930-ті роки виходить у світ дванадцятитомний твір А. Тойнбі "Дослідження історії", що підняв компаративні дослідження на якісно нову висоту. Відгукуючись на відому проблему "унікальності" історичних явищ і ширше, "на напівправду тези про неповторюваність історії", вчений пише: "Наша відповідь полягає у тому, що хоча кожний факт, як і кожен індивід, унікальний і тим самим у деяких відношеннях непорівнюваний, в інших відношеннях він може виявитися елементом свого класу і тому порівнюваний з іншими елементами даного класу, наскільки це дозволяє класифікація" [26, с.154].

Початок оформлення компаративного підходу в самостійний напрямок історичної науки відбувається наприкінці 50 – на початку 60-х рр. XX ст., і позначився виходом у світ щоквартального журналу "Comparative Studies in Society and History" [27], перший номер якого вийшов 1957 р.

Намагаючись з'ясувати витоки відродження інтересу до порівняльних досліджень, редактор журналу Сільвія О. Трапп, написала: "У теперішній час під впливом вимог часу поживається інтерес до порівняльних методів. Не втративши почуття національності, ми здобули відчуття належності до людства в цілому. Етноцентричність зараз викликає докори. Навіть вчені не можуть уникнути критики у зв'язку з цим, оскільки, як зазначає багато, яким чином людина, що вивчає тільки свою країну, може виявити в ній своєрідність" [21, с.143]. Уже перші роки видання журналу показали, що компаративний напрямок формується на основі синтезу методів соціології й історії.

На 1960-ті роки припадає й перший успіх компаративних досліджень. 1960 р. було створено Міжнародне товариство порівняльного вивчення цивілізацій. Тоді ж були написані роботи, що стали сьогодні вже класичними: Ш. Айзенштадта "Політичні системи імперій" (1963), Ч. Тиллі "Вандея" (1964), Б. Мура "Соціальні корені диктатури і демократії" (1964), Р. Бендикса "Формування націй і процес урбанізації" (1966) та ін. У 70-ті рр. до цього напрямку приходять визнання, стає очевидним плідність синтезного підходу. Кращими роботами 70-х рр. стали дослідження Ф. Броделя "Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Пилипа II" (1974), І. Валлейрстайна "Сучасний світ-система" (1979) [17, с.143].

Знаковим дослідженням у рамках компаративних студій стала робота чеського історика Мирослава Гроха, перший варіант якої вийшов друком 1961 р. Дослідник запропонував схему мобілізації і трифазову періодизацію національних рухів, зокрема, так званих "малих", "неісторичних" народів, що стала для сучасних українських дослідників національного відродження XIX – початку XX ст. чи не класичною. Концепція Гроха була доопрацьована і узагальнена в монографії 1981 р. За висловом Е. Хобсбаума, тоді "концепція Гроха відкрила нову еру у вивченні національно-визвольних рухів" [28, с.70]. З тих часів з'явилося багато зауважень і критики щодо цієї схеми. Польський історик Стефан Кеневіч, який одним із перших визнав велику оригінальність робіт Гроха, одночасно звернув увагу на недолік у тих працях: "неузгляднення історії українського відродження". У своїй монографії Я. Грицак наводить зізнання М. Гроха про те, що наприкінці 1960-х років партійне керівництво чеського академічного світу "суворо рекомендувало" йому не включати матеріал про українське національне відродження до його книжки про національні рухи "малих народів" Європи у XIX столітті [29, с.7]. П. Магочий, Р. Шпорлюк, А. Каппелер, Я. Грицак у своїх роботах продемонстрували принципову можливість використання трифазної моделі щодо України. Показовими з цього приводу є слова Р. Шпорлюка: "якщо Грох ігнорує українську історію, то українські історики не будуть ігнорувати Гроха" [30, с.167].

Інтенсифікувались компаративні історичні дослідження у другій половині 60-х років XX ст. і в Радянському Союзі. Особливо активно досліджувались питання історії та культури народів Центральної та Південно-Східної Європи. Автор книги, присвяченої комплексним дослідженням в історії, Д. Марков пояснює цю зацікавленість тим, що на той час для порівняльних досліджень сформувалися необхідні умови: підготовлена необхідна кількість спеціалістів із регіональних історичних розвідок та проведені національні дослідження [31].

Проте стрімкий розвиток компаративних досліджень історії народів Центральної та Південно-Східної Європи став свідченням підпорядкованості історичної науки партійним та політичним проблемам, адже радянізація країн Центральної та Південно-Східної Європи після Другої світової війни вимагала вагомій аргументації. Таке обґрунтування могла дати історична наука. Наукова рада з комплексної проблеми "Закономірності історичного розвитку суспільства та перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої", очолювана Є. Жуковим, спрямовувала та визначала історичні дослідження цього регіону. Радянські історики, використовуючи компаративний підхід, доводили всьому світові єдність всесвітньо-історичного процесу, різноманіття конкретних форм прояву його закономірностей.

У результаті роботи багатьох істориків з'явилися колективні компаративні дослідження історії та культури регіону Центральної та Південно-Східної Європи, наприклад, такі, як: "Визвольний рух народів

Австрійської імперії" (1981), "VII конгрес Комінтерну і боротьба за створення народного фронту в країнах Центральної і Південно-Східної Європи" (1977), "Великий Жовтень і революції 40-х років у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Досвід порівняльного вивчення соціально-економічних перетворень в революційному процесі" (1977). Незважаючи на партійну заангажованість цих робіт, деякі висновки та методологічні розробки можуть бути цікавими й корисними для сучасних істориків-компаративістів [32, с.142].

Історична компаративістика на початку 1980-х рр. набуває стійкого статусу у гуманітарних науках, зокрема соціальної історії. Визначається коло інтересів дослідників – історія "соціальних низів", "мовчазної більшості" (наприклад, роботи П. Томпсона, Б. Мура), жіноча історія (Т. Скочпол), процеси тривалої протяжності (Ф. Бродель, І. Валлерстайн), цивілізаційні процеси (Н. Еліас) [17, с.44].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. компаративна історія потрапляє в парадоксальну ситуацію. Переживши інституціональний успіх, вона в умовах політичної неоконсервативної кон'юнктури цього періоду і катастрофи комуністичних режимів Східної Європи втрачає свою популярність і привабливість, особливо – марксистський напрямок у соціальної історії (суперечки між Томпсоном, Андерсоном і Валлерстайном). У цих умовах нове покоління, представлене іменами Рендела Коллінза, Ентоні Гідденса, Ернеста Геллнера, прагне створити універсальну теорію компаративного аналізу (Геллнер Е. Релятивізм і соціальні науки, 1985; Коллінз Р. Веберівська теорія капіталізму, 1980; Гідденс Е. Структурна теорія і соціологічний аналіз, 1990).

У вітчизняній науково-публіцистичній літературі стало можливим знайомство з досягненнями історичної компаративістики на Заході тільки з виходом на початку 90-х рр. журналу "THESIS: теорія й історія економічних і соціальних інститутів і систем", до складу редакційної ради якого ввійшли такі відомі соціологи й історики, як Ш. Айзенштадт, Ю. Бессмертний, Е. Гідденс, Ю. Кокка, Ж. Ле Гофф, Н. Смелзер, Ч. Тиллі, Е. Хобсбаум та ін. [17, с.44]

Специфіка історичної компаративістики на сучасному етапі полягає у тому, що через необхідність оперування великими масивами інформації, володіння декількома національними історіями, використання багатьох іноземних мов у комплексі тощо часто вимагає колективних зусиль науковців. Недарма у багатьох країнах компаративісти прагнуть до об'єднання зусиль та інституціоналізації.

Першість у цьому плані за американськими вченими. У Сполучених Штатах Америки фахівці з компаративних студій об'єднались навколо журналу "Comparative Studies in Society and History", який виходить з 1957 р. (заснований проф. Сільвією Трапп). Зараз це видання виходить щоквартально під егідою Товариства з порівняльних студій суспільства та історії при Мічиганському університеті (головний редактор – Томас Р. Траутман) [33].

Крім цього друкованого органу, у світі існують кілька десятків спеціалізованих видань з компаративних студій, які присвячені порівняльним дослідженням у галузі гуманітарних наук. Зокрема, "Comparative Politics", "Comparative Civilization Review", "Cross-Cultural Research", "Comparative Strategy", "Revue d'Etudes Comparees Est-Ouest" та інші. Їхня специфіка полягає у міждисциплінарності, тому, окрім власне історичних проблем, вони розглядають політичні, культурологічні, філософські тощо.

На пострадянському просторі значних успіхів досягли російські науковці. Одним з центрів компаративних досліджень на сьогодні став Санкт-Петербурзький університет, де сформувалася потужна наукова школа, дослідників-компаративістів, очолювана професорами Л. Вербицькою, В. Козловським, М. Скворцовим та ін. Дослідники розглядають компаративістику у широкому міждисциплінарному аспекті. Наукові дослідження проводяться згідно з міжфакультетським науковим проектом Санкт-Петербурзького університету "Порівняльні соціально-гуманітарні дослідження в рамках міжнародного співробітництва: дисциплінарний і міждисциплінарний аспекти", що виконується в рамках програми Міністерства освіти РФ. Результати наукових досліджень з 2001 р. публікуються у спеціалізованих друкованих органах "Компаративістика: Альманах порівняльних соціогуманітарних досліджень" [34] та "Робочі зошити з компаративістики" [35], що стали своєрідним об'єднаним центром для дослідників-компаративістів.

Говорячи про інституціональний бік, слід виділити низку науково-дослідницьких структур при СПбУ, діяльність яких пов'язана з компаративістикою, зокрема, Міжнародний центр порівняльних і інституціональних досліджень, Аналітичний центр порівняльного дослідження міжнародних відносин та ін.

Плідно працює науково-навчальний центр історичної компаративістики при Російському державному гуманітарному університеті, очолюваний проф. В. І. Тюпою. Представники цієї наукової школи розглядають проблему історичної компаративістики як одну з ключових в епістемології. Основним завданням Центру є розробка теорії історичної компаративістики і відповідних методів і процедур.

На думку фахівців Центру, для здійснення історико-компаративних досліджень необхідна розробка загальноісторичної метамови, що виявляє загальні знаменники різноманітних історичних шляхів розвитку народів та регіонів світу. Розробка метамови історичної компаративістики дозволить переформулювати і вирішити багато історичних та історіографічних проблем, таких, як, наприклад, уточнення предмета та одиниць для порівняльного вивчення, епістемологічні основи компаративних студій, побудова теорії історичної події [36]. При Центрі функціонує постійно діючий науковий семінар з проблематики компаративних досліджень. Центр працює у тісній взаємодії з іншими науковими підрозділами (Інститут вищих гуманітарних досліджень РДГУ, структурами РАН). Основні результати діяльності публікуються у друкованому органі – журналі "Дискурс".

Завданням навчальної лінії діяльності Центру, відповідно до його Концепції [37], є трансформація існуючих навчальних курсів у руслі компаративного підходу, особливо за такими проблемно-тематичними блоками, як “Соціальна стратифікація”, “Влада”, “Еліти”, “Механізми управління”, “Центр і регіони та ін.”; розробка нових дидактичних стратегій, що відповідали б завданням компаративних досліджень, тобто йдеться про компаративний аспект у методиці викладання історії.

За останні роки було створено декілька центрів з вивчення компаративної історії за кордоном, відбулась низка наукових конференцій з компаративістики. Так, наприклад, у Берліні протягом останніх кількох років було створено два центри історичної компаративістики – Центр порівняльної історії Європи (Zentrum für vergleichende Geschichte Europas), очолюваний професором Ю. Кокка при Вільному університеті. Цей центр займається головним чином компаративістикою у сфері нової та новітньої історії. 1998 р. було організовано Інститут компаративної історії середньовічної Європи (Institut für vergleichende Geschichte Europas im Mittelalter) на чолі з професором М. Боргольте. Завдання цього Інституту, як закладено в його програмі, полягає у тому, щоб розвивати компаративістику на основі міжнародного співробітництва, сприяти подоланню роздробленості зусиль у порівняльному вивченні Середньовіччя, долаючи традиційні міждисциплінарні “перегородки” [38, с.316].

Останнім часом значну актуальність набув компаративний аналіз цивілізацій: європейських, християнських і східних – мусульманської, буддистської та ін. Абсолютизація протиставлення цивілізацій Заходу і Сходу, визнання однозначного пріоритету цінностей однієї культури над іншою привели до складання європоцентристської і сходоцентристської моделей розвитку. Європоцентризм виходить з протиставлення Європи й Азії як цивілізованого і варварського світів. Сходоцентризм сформувався як напрямок, що протистоїть не тільки прямій експансії Заходу, але і як протест проти самого європейського стилю мислення, цінностей життя, заснованих на матеріальних інтересах, ідеалах демократизму.

При розгляді проблеми діалогу культур Заходу і Сходу, компаративний підхід приводить до ідеї синтезу західних і східних ідеалів, до ідеї створення єдиної всесвітньої світоглядної моделі. Для створення синтетичної моделі культури, що і покликана стати основою розвитку людства, Схід повинен, на думку дослідників, перейняти в Заході концептуальність і науковість методів пізнання. Захід же має, завдяки існуючій східній традиції поглибити і розвинути ідею самопізнання, засвоїти цінності східного художнього сприйняття світу [39].

Щодо тематики компаративних історичних досліджень, якій присвячують свої роботи сучасні західні фахівці, то вона доволі різноманітна.

У французькій історіографії пріоритетними є теми, пов’язані з демографічною історією та Французькою революцією. Головним сюжетом німецької компаративістики був і залишається особливий шлях Німеччини до модернізації. На фоні порівняння з іншими західноєвропейськими країнами німецькі історики намагаються пояснити особливості розвитку Німеччини у новий час – слабкість парламентаризму, пізні створення національної держави, затримку темпів індустріалізації.

У цілому, як стверджують автори книги “Історія і порівняння”, німецькі історики Ю. Кокка і Г.-Г. Гаупт, саме вивчення різних шляхів європейських країн до модернізації у найближчий час стане однією з головних тем у компаративістиці новітньої історії. Очевидно, що однією з причин актуалізації саме такої тематики є політичний фактор, а саме об’єднання Європи [38, с.308].

У Великій Британії компаративний аналіз використовується більшою мірою в культурантропології, ніж в історичній науці. З одного боку, в культурно-антропологічних дослідженнях звичайно вдаються до порівняння релігійних практик і вірувань різних народів, з іншого боку – оскільки головною тематикою досліджень сфери нової і новітньої історії завжди була економіка, всі проблеми історичної науки, у тому числі компаративний аналіз, знаходяться у сфері досліджень з економіки [40, с.100].

На сьогодні посилений інтерес західні історики-компаративісти виявляють до функціонування великих поліетнічних імперій. Причому, на нинішньому етапі тематичний список поповнився культурним компонентом, регіональною історією і проблемами націоналізму, національних рухів. Порівняння проводяться й у рамках однієї імперії – на рівні регіонів, що свідчить про велике значення, що надається регіональній історії.

Останнім часом увагу істориків-компаративістів привертають проблеми наслідків світових війн ХХ ст., а також такі, донедавна нетрадиційні, аспекти, як історія клімату, екологічні загрози та ін. [41, с.19]

На початку ХХІ століття продовжується поступальний розвиток історичної компаративістики. Не втрачаючи свої актуальності, компаративний аналіз, однак, опинився перед викликом постмодернізму. Серед вчених, які захоплюються постмодерністськими ідеями, історична компаративістика виявляється не популярною. Показовими є слова Полін Марі Розено: “Сам акт порівняння у спробі розкрити подібності і відмінності є безглузда діяльність, оскільки постмодерністська епістемологія вважає неможливим адекватно визначити елементи, які потрібно протиставляти чи уподібнювати” [40, с.100]. Ми не ставимо своїм завданням дискутувати з постмодерністами, однак наголосимо, що виходимо з принципової позиції, що наука, як форма суспільної свідомості, не може в якості вихідних положень використовувати позицію агностицизму, тобто заперечення можливості пізнання об’єктивного світу та його закономірностей. Тому і стверджуємо про можливість і необхідність використання порівнянь, а отже й компаративістики в історичному дослідженні.

Отже, ніколи не слід забувати, що компаративний аналіз в історичній науці не є чимось абсолютно новим. Історична компаративістика пройшла у своєму розвитку кілька основних етапів. Кожне покоління дослідників залежно від теоретико-методологічних поглядів і конкретно-дослідницьких принципів по-різному

інтерпретували і застосовували порівняльний підхід, що зрештою еволюціонував від спорадичного використання порівняння на несвідомому рівні до становлення порівняльно-історичного методу та оформлення історичної компаративістики як цілісного напрямку і стратегії наукового аналізу.

Джерела та література

1. Петякшева Н. И. Философская компаративистика как историко-философский жанр (методологические заметки) / Н. И. Петякшева // Вестник РУДН. Сер.: Философия. — 1998. — № 1. — С. 46–51.
2. История современной зарубежной философии: Компаративистский подход. — СПб.: Лань, 1999. — 310 с.
3. Колесников А. С. Философская компаративистика: Восток – Запад. — СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2004. — 389 с.
4. История современной зарубежной философии: компаративистский подход / [Колесников А. С., Корнеев М. Я., Марков Б. В. и др.]; отв. ред. М. Я. Корнеев. — СПб.: Лань, 1997. — 487 с.
5. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади: дис... докт. юрид. наук: 12.00.12; Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 461 арк.
6. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы; Киевский национальный ун-т внутренних дел. — К.: Знання, 2005. — 336 с.
7. Порівняльне правознавство / [за ред. В. Д. Ткаченка]. — Х.: Право, 2003. — 274 с.
8. Літературознавча компаративістика / [ред. Р. Г. Гром'як]. — Тернопіль: ТДПУ, 2002. — 334 с.
9. Мізін К. І. Компаративна фразеологія. — Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2007. — 167 с.
10. Наливайко Д. Компаративістика й історія літератури. — Х.: Акта, 2007. — 426 с.
11. Бурлак С. А. Введение в лингвистическую компаративистику / С. А. Бурлак, С. А. Старостин / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова; Российский гос. гуманитарный ун-т; Институт восточных культур. Центр компаративистики. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 270 с.
12. Василюк А. Нариси з порівняльної педагогіки / А. Василюк, К. Корсак, Н. Яковець. — Ніжин: НДПУ, 2002. — 119 с.
13. Колганов А. И. Экономическая компаративистика. Сравнительный анализ экономических систем / А.И. Колганов, А.В. Бузгалин. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 746 с.
14. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. — М.: Мысль, 1998. — Т. 1. — 606 с.
15. История современной зарубежной философии. Компаративный подход. — СПб.: Лань, 1997. — 487 с.
16. Сморгун Л.В. Современная сравнительная политология / Л.В. Сморгун. — М.: РОССПЭН, 2002. — 472 с.
17. Высокова В.В. Что такое компаративная история / В.В. Высокова // Европа в контексте диалога Запада и Востока в новое и новейшее время: Материалы межвузовской научной конференции. Екатеринбург, 10-11 апреля 1998 г. — Екатеринбург, 1998. — С. 42-44.
18. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки / Б. Л. Кухта. — К.: Генеза, 1994. — 369 с.
19. Коцур А. П. Історія України від найдавніших часів до наших днів / А. П. Коцур, В. П. Коцур, Б. Ф. Білецький, Ю. І. Макар. — Чернівці: Рута, 1994. — 245 с.
20. Дашкевич Я. Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму / Я. Дашкевич // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Спеціальне видання "Russia et Britannia": Імперії та нації на окраїнах Європи. — Харків, 2001. — Вип. 4. — С. 120–130.
21. Шидер Т. Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках / Т. Шидер // Философия и методология истории / Под ред. И.С. Кона. — М.: Прогресс, 1977. — С. 143–167.
22. Румянцева М. Ф. Теория истории. Учебное пособие / М. Ф. Румянцева. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 316 с.
23. Фриман Э. Сравнительная политика / Э.Фриман; Пер. с англ. Н. Коркунова. — СПб.: Изд-во Л.Ф. Пантелеева, 1880. — 368 с.
24. Эмар М. История и компаративизм / М. Эмар // Новая и новейшая история. — 1999. — №5. — С. 90–97.
25. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории / А.С. Лаппо-Данилевский. — Пг.: Российск. Госуд. Академ. типогр., 1923. — Вып. 1. — С. 1–49.
26. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / А. Дж. Тойнбі. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 614 с.
27. <http://www.lsa.umich.edu/history/CSSH>
28. Бобрович М. А. Мирослав Грох: формирование наций и национальные движения малых народов / М. А. Бобрович // Национализм и формирование наций: Теории – модели – концепции / Под ред. А. Миллера. — М., 1994. — С. 80–103.
29. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.
30. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть / Р. Шпорлюк // Україна: Наука і культура. — Вип. 25. — К., 1991. — С. 159–167.
31. Марков Д. Ф. Сравнительно-исторические и комплексные исследования в общественных науках / Д. Ф. Марков. — М.: Наука, 1983. — 238 с.
32. Винарчук Т.В. Українська компаративістика у пошуках європейського контексту вітчизняної історії / Т. В. Винарчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — Вип. XV. — С. 133–143.
33. Comparative Studies in Society and History // <http://www.lsa.umich.edu/history/CSSH>
34. Компаративістика: Альманах сравнительных социогуманитарных исследований / Отв. ред. Л. А. Вербицкая. — СПб.: Социол. общество им. М.М. Ковалевского, 2001-2003. — Вып. 1–3.
35. Рабочие тетради по компаративистике. Сравнительные исследования в социальных и гуманитарных науках: методология и история / Отв. ред. Л.А. Вербицкая. — СПб.: Социол. об-во им. М.М. Ковалевского, 2001-2003. — Вып. 1-4.
36. Ментальные кризисы культуры в компаративном рассмотрении // Архів автора.

37. Научно-учебный центр исторической компаративистики РГГУ. Концепция // Архив автора.
38. Лучицкая С. И. Сравнительно-исторические исследования в немецкой историографии: проблемы и достижения / С. И. Лучицкая // Сравнительная история: методы, задачи, перспективы: Сб. статей / Отв. ред. М.Ю. Парамонова. — М. : ИВИ РАН, 2003. — С.310–320.
39. Инговатова А. Г. Запад – Восток: к феноменологии диалога (поиск методологических оснований) / А. Г. Инговатова // http://aomai.ab.ru/Books/Files/1999-01/HTML/32/pap_32.html
40. Келли Д. Основания для сравнения / Д. Келли // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — 2001. — Вып. 7. — С. 89–105.
41. Кока Ю. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире / Ю. Кока // Новая и новейшая история. — 2003. — № 3. — С. 12–17.

Каганов Ю. О. Компаративный подход в истории: истоки и эволюция становления

В статье рассматривается генезис компаративного подхода в мировой и украинской исторической науке. Прослеживается эволюция от спорадического использования сравнения на несознательном уровне до становления сравнительно-исторического метода и оформления исторической компаративистики как целостного направления и стратегии научного анализа.

Ключевые слова: *сравнение, историческая компаративистика, методология, историография*

Kaganov Yu. O. Comparative approach in the history: origins and evolution of formation

The article dwells upon the genesis of comparative approach in world and Ukrainian historical science. The evolution from unintentional sporadic usage to the formation of comparative-historical method and comparative history as an integral direction and strategy of scientific analysis is being traced down.

Key words: *comparison, comparative history, methodology, historiography*